

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԵՂԱՆԱԿԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ
ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ԳԱՅԱՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի զուգադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի տարածքային տարբերակներում առկա են եղանակաժամանակային ձևերի կառուցատիպերի տարբեր կաղապարներ: Ժամանակակից հայերենի բայական կազմությունների կաղապարում կատարվել է Է. Աղայանի, Գ. Ջահուկյանի և Լ. Խաչատրյանի կողմից¹: Է. Աղայանի նշած բայակազմական կառուցվածքային կաղապարները պայմանավորված են ձևույթաբանական, բայակազմական, հիմքակազմական և ձևակազմական մակարդակներով²: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ «Կաղապար ասելով պետք է հասկանալ տվյալ լեզվում հնարավոր բոլոր տիպերն ընդգրկող կառուցվածքային սխեման: Խոսքի մեջ կաղապարի մասերը կարող են լրացվել տարբեր չափով, և այս դեպքում մենք կունենանք մասնիկների տարբեր քանակ ընդգրկող տիպեր»³: Լ. Խաչատրյանի կարծիքով՝ «Կաղապարները որոշակի բնագավառի մոդելներ են, որտեղ ցույց են տրվում տվյալ կառուցվածքի բաղադրիչների դասավորությունը, որից էլ բխեցվում են նրանց իմաստային-քերականական կապերը»⁴:

Հայերենի տարածքային տարբերակներում (բարբառներ, ենթաբարբառներ, խոսվածքներ) գործառու ժամանակաձևերը կաղապարային կառույցներով ներկայացվում են առաջին անգամ, որի համար ընտրել ենք հետևյալ սկզբունքը: Նախ՝ դրանք դասակարգել ենք՝ առանձնացնելով դրական և ժխտական խոնարհման հարացույցներում գործածվող ձևերը, այնուհետև, այդ ժամանակաձևերի կառուցվածքային հատկանիշը նկատի ունենալով, վերլուծական և համադրական կազմությունները⁵ կամ տիպերը⁶: Բացի այդ, կաղապարների բաղադրիչները ներկայացվել են հայերեն

¹ Տե՛ս Է. Աղայան, ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Եր., 2011:

² Տե՛ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 379:

³ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁴ Լ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 3:

⁵ Գ. Ջահուկյանը որոշակի կաղապարներով ներկայացրել է միայն համադրական կազմությունները՝ ըստ մասնիկների քանակի ընդգրկման լրիվության տարբերելով լրիվ կաղապար կամ լիակաղապար և մասնակաղապար (տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 115): Լ. Խաչատրյանի քննած բայական բառաձևերի կաղապարները ընդգրկում են համադրական և վերլուծական ժամանակաձևերը (տե՛ս Լ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջեր 196, 208):

⁶ Լ. Հովսեփյանը, անդրադառնալով բառակազմագիտական տերմինների քննությանը, առաջ է քաշում *վերլուծական և համադրական տիպ* հասկացության գաղափարը՝ այն պատճառաբանելով այսպես. «Տիպ տերմինով մենք նշանակում ենք բառերի կազմության ամենաեական կառուցվածքային հատկանիշը՝ բաղադրիչների կցման

տառերով, որոնք տվյալ եզրույթի սկզբնահնչյուններն են կամ հնչյունակապակցությունները: Կադապարները կազմել ենք՝ հիմք ընդունելով հետևյալ նշանակումները.

1. Յ – մաքուր հիմք⁷
2. Յա – ձևավոր հիմք⁸,
3. Լ – լծորդ ձայնավոր⁹,
4. ԴԹ – լծորդներից հաջորդող դիմաթվային ցուցիչ¹⁰,
5. Ե – եղանականիշ մասնիկ,
6. Ժ – ժամանականիշ մասնիկ,
7. Ն – նախահավելված,
8. Դ – դերբայ,
ԱԴ – անորոշ դերբայ,
ԱՆԴ – անկատար դերբայ,
ԱՊԴ – ապառնի դերբայ,
ՎԴ – վաղակատար դերբայ,
ՀԴ – հարակատար դերբայ,
ԵՆԴ – ենթակայական դերբայ,
ԺԴ – ժխտական դերբայ,
9. Օ – օժանդակ բայ,
10. ԵԲ - եղանականիշ բայ (*պիտեմ* և այլն),
11. ԺՄ – ժխտական մասնիկ (*չ, ոչ, մի, մէք*):

Համադրական կազմությունների բաղադրիչները կադապարների բանաձևերում միացվում են «+» նշանով, իսկ վերլուծական կազմությունների բաղադրիչների անջատ գրությունը արտահայտվում է «-» նշանով¹¹:

սկզբունքը, որը կառուցվածքային տիպաբանության տեսակետից լեզուների ձևաբանական դասակարգման ելակետային հատկանիշը կամ չափորոշիչն է՝ քերականական իմաստների արտահայտման ձևը» (**Լ. Հովսեփյան**, Բառակազմության տիպեր, եղանակներ և միջոցներ, «Ջահուկյանական ընթերցումներ», Եր., 2009, էջ 105):

⁷ Սույն աշխատանքում, հետևելով Գ. Ջահուկյանին, բայահիմքը ներկայացվում է մաքուր հիմք և ձևավոր հիմք տարբերակներով: Գ. Ջահուկյանը մաքուր հիմք է համարում ձևավոր հիմքերի անկախ առնված ձևերը (տես **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 210):

⁸ Ձևավոր հիմքը վերջավորություններին նախորդող մասն է, որի մեջ մտնում են մաքուր հիմքը, հիմքակազմ մասնիկները և ածանցները (տես նույն տեղը):

⁹ Գ. Ջահուկյանի կազմած կադապարներում լծորդ ձայնավորները դիմանիշ թեքությունների հետ են ներկայացվում որպես վերջավորություններ, քանի որ, ըստ Ջահուկյանի՝ «խոնարհման քննության ժամանակ լծորդները որպես անկախ մասնիկներ քննելու դեպքում մենք պետք է ընդունեինք, որ խոնարհման համակարգում գոյություն չունի մասնիկների հաջորդման որոշակի կարգ: Այս բանից խուսափելու համար նպատակահարմար է դրանք քննել և առանձին, և՛ որպես բուն մասնիկների կազմիչներ՝ նրանց հետ կապված: Այս սկզբունքը մենք տարածում ենք *գր-եիր* ձևի *եիր* կոմպլեքսի վրա՝ այն դիտելով որպես մեկ ամբողջություն» (նույն տեղում, էջ 206):

¹⁰ Գ. Ջահուկյանը գործածում է վերջավորություններ եզրույթը՝ նկատի ունենալով լծորդ ձայնավորները և դիմաթվանիշ ցուցիչները միաժամանակ (տես նույն տեղը, էջ 210):

¹¹ Հայ լեզվաբանության մեջ համադրական են համարվում նաև **պիտի** և **մի** մասնիկներով կազմությունները՝ *պիտի գրեմ*, *մի գրիր*, թեև դրանց բաղադրիչները առանձին են (տես **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1983, **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Եր., 2007): Հիշյալ կազմությունները, ըստ Ս. Աբրահամյանի, որպես ժամանակային ձևեր, համադրական են, իսկ որպես եղանակային ձևեր՝ վերլուծական, քանի որ «...ժամանակային կազմության տեսակները որոշելիս նկատի են առնվում ոչ թե նրանց բաղադրիչներն առհասարակ, այլ ժամանակ ձևավորող բաղադրիչի և բուն բա-

Բարբառների եղանակաժամանակային համակարգում դրական խոնարհման համադրական կազմությունները գործառու են կաղապարային 8 կառույցներով: Դրանք լինում են միանդամ, երկանդամ և եռանդամ: Միանդամ կաղապարները երկուսն են, որոնք կազմված են մաքուր կամ ձևավոր հիմքից: Երկանդամ կաղապար է առկա՝ *Ն+Հ, Հ+ԴԹ, Հա+ԴԹ*: Դրանք ձևավորվել են մաքուր կամ ձևավոր հիմքերի և դիմաթվային ցուցիչների, ինչպես նաև նախահավելվածի և հիմքի զուգորդումներից: Եռանդամ կաղապարները 3-ն են: Դրանցում առկա են մաքուր կամ ձևավոր հիմք-լծորդ ձայնավոր-դիմաթվային ցուցիչ և եղանականիշ մասնիկ-ձևավոր հիմք-դիմաթվային ցուցիչ զուգորդելիությունները:

Աղյուսակ 1

դրական խոնարհում	ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԵՐ	
	կաղապար	նմուշ
	1. Հ	<i>զայրզ</i>
	2. Հա	<i>լըվաց</i>
	3. Ն+Հ	<i>էզար</i>
	4. Հ+ԴԹ	<i>խըմի</i>
	5. Հա+ԴԹ	<i>լըսէցի</i>
	6. Հ+Լ+ԴԹ	<i>գրենմ</i>
	7. Հա+Լ+ԴԹ	<i>փրռնէցէք</i>
	8. Ե+Հա+ԴԹ	<i>գըխուսայրըմ</i>

Համադրական կազմությամբ կաղապարները, ըստ նախամասնիկների և վերջամասնիկների զուգորդելիության, կազմում են 2 խումբ՝ նախամասնիկավոր (3, 8) և նախամասնիկազուրկ (1, 2, 5-7): Նախամասնիկազուրկ խմբի համար առանձնացվում է ևս 2 ենթախումբ՝ վերջամասնիկավոր և վերջամասնիկազուրկ: Վերջամասնիկավոր ենթախմբում զետեղվում են երկանդամ կաղապարներից երկուսը (4. Հ+ԴԹ, 5. Հա+ԴԹ) և 2 եռանդամ կաղապարները (6, 7): Վերջամասնիկազուրկ խմբում միանդամ կաղապարներն են և երկանդամ կաղապարներից մեկը (3. Ն+Հ): Եռանդամ կաղապարներից միայն մեկն է (8. Ե+Հա+ԴԹ) ընդգրկվում նախամասնիկավոր խմբում:

Վերլուծական ժամանակաձևերի կաղապարները 22-ն են: Դրանց կառուցատիպերը ձևավորվում են դերբայով կամ դիմավոր բայով: Դերբայով

յական բաղադրիչի կապի բնույթը» (Ս. Աբրահամյան, ժամանակակից գրական հայերեն, Եր., 1981, էջ 294): Ավելի վաղ գրված հոդվածում Ս. Աբրահամյանը առավել հստակ է ներկայացնում իր դիրքորոշումը. «Համադրական դիմավոր ձևերն են՝ սահմանականի անցյալ կատարյալը, ըղձական ու ենթադրական եղանակների ձևերը և հրամայականի հաստատականը... վերլուծական են սահմանական եղանակի մյուս ձևերը, հարկադրական եղանակի ձևերը, ենթադրականի ժխտականը և հրամայականի արգելականը» (Ս. Աբրահամյան, ժամանակակից հայերենի դերբայների և ժամանակների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 10, Եր., 1969, էջ 29): Հիմք ընդունելով այս և նմանատիպ այլ տեսակետներ (Ս. Աբեղյան, Գ. Ջահուկյան) մենք ևս բարբառներում գործածվող ժամանակաձևերը համադրական և վերլուծական խմբերի ենթ բաժանել՝ նկատի ունենալով դրանց միասին կամ անջատ գրությունը:

բաղադրված կազմությունները երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կաղապարները նույնատիպ են. փոխվում է կաղապարի միայն առաջին բաղադրիչը, այսինքն՝ դերբայի անվանումը (ԱԴ Օ, ԱՆԴ Օ, ՎԴ Օ, ՀԴ Օ, ԱՊԴ Օ, ԵՆԴ Օ): Միայն մեկ կաղապարի դեպքում (ԱԴ ԵԲ) վերջնաբաղադրիչը եղանականիչ բայ է: Կաղապարների եռաբաղադրիչ լինելը պայմանավորված է անցյալ ժամանակի իմաստ արտահայտող բառ-մասնիկի առկայությամբ (ԱԴ Օ ժ, ԱՆԴ Օ ժ, ՎԴ Օ ժ, ՀԴ Օ ժ, ԱՊԴ Օ ժ), որից հետևում է, որ եռաբաղադրիչ կաղապարներ հնարավոր են միայն անցյալ ժամանակածների դեպքում: Դիմավոր բայով բաղադրված կազմությունները նույնպես երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը 8-ն են: Դրանցից 3-ը (Հ+ԴԹ-ժ, Հ+Լ+ԴԹ-ժ, Հ+Լ+ԴԹ-Ե) սկսվում են բայահիմքով, մյուսները՝ եղանականիչ (Ե+Հա-Օ, Ե-Հ+Լ+ԴԹ, Ե-Հա+Լ+ԴԹ, Ե-Ե+Հ+Լ+ԴԹ) և ժամանականիչ (ժ-Հա+Լ+ԴԹ) մասնիկներով: Եռաբաղադրիչ կաղապարային կառույցները 2-ն են՝ Ե-Հ+Լ+ԴԹ-ժ և Ե Հ+ԴԹ-ժ: Դրանք սկսվում են եղանականիչ մասնիկով և ավարտվում ժամանականիչ մասնիկով:

Աղյուսակ 2

	ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԵՐ	
	Կաղապար	Նմուշ
դրական խոնարհում	1. ԱԴ-ԵԲ	ասիլ դէմ
	2. ԱԴ - Օ	մընալ ըմ
	3. ԱՆԴ - Օ	գըրըմ ըմ
	4. ՎԴ - Օ	կարթացէլ ա
	5. ՀԴ - Օ	սիրած իմ
	6. ԱՊԴ - Օ	գըրէլու լէմ
	7. ԵՆԴ - Օ	ուղօղ իմ
	8. ԱԴ - Օ - ժ	մընալ ըմ լալ
	9. ԱՆԴ - Օ - ժ	մընալիս ըմ լալ
	10. ՎԴ - Օ - ժ	խըմէր իմ նէլ
	11. ՀԴ - Օ - ժ	խափված ըմ լալ
	12. ԱՊԴ - Օ - ժ	գիրէլաց ըմ նէլ
	13. Հ+ԴԹ - ժ	խըմա լւնլ
	14. Ե+Հա - Օ	գըմըմէր էմ
	15. Հ+Լ+ԴԹ - ժ	բէրիմ գունի
	16. Հ+Լ+ԴԹ - Ե	խըմիմ ը
	17. Ե - Հ +Լ+ԴԹ	կը գրեմ
	18. Ե - Հ+ԴԹ - ժ	գա խուսի դի
	19. Ե - Հա+-Լ+ԴԹ	կը գըտնեմ
	20. Ե - Հ+Լ+ԴԹ - ժ	գը մընամ գօր
	21. Ե - Ե+Հ+Լ+ԴԹ	գա գաբրիմ
	22. ժ - Հա+Լ+ԴԹ	գէու առնիմ

Ժխտական խոնարհման համադրական կազմության կաղապարները 2-ն են: Դրանք քառանդան են: Սկզբնաբաղադրիչը ժխտական մասնիկն է, իսկ վերջնաբաղադրիչը՝ դիմաթվային ցուցիչը:

Ժխտական խոնարհում	ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԵՐ	
	կաղապար	նմուշ
	ԺՄ+Հա+L+ԴԹ	չգտնեն
	ԺՄ+Հ+L+ԴԹ	չէրթան

Ժխտական խոնարհման վերլուծական կազմությունները ներկայացվում են 35 կաղապարային կառույցներով: Դերբայներով բաղադրված վերլուծական կազմությունները երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ և քառաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը կազմված են դերբայից և ժխտական օժանդակ բայից, մի, մէք, ոչ ժխտական, պիտի եղանականիչ մասնիկներից և դիմավոր բայածևից: Եռաբաղադրիչ կառուցատիպերի դեպքում դերբային, ժխտական մասնիկին բաղադրվում է անցյալի ժամանակահամաստ արտահայտող մասնիկը: Միայն մեկ կառույցի եռաբաղադրիչ լինելը պայմանավորված է օժանդակ բայի կրկնությամբ: Եռաբաղադրիչ կառուցատիպեր են առաջանում նաև եղանականիչ մասնիկի, ժխտական մասնիկի և դիմավոր բայածևի բաղադրությամբ: Քառաբաղադրիչ կառուցատիպերը 2-ն են: Դրանցից մեկում վերոնշյալ ձևին բաղադրվում է ժամանականիչ մասնիկ, իսկ մյուսը կազմված է ժխտական դերբայից, ժխտական մասնիկից, օժանդակ բայից և ժամանականիչ մասնիկից:

Դիմավոր բայով բաղադրված վերլուծական կազմությունները երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ և քառաբաղադրիչ են: Երկբաղադրիչ կառուցատիպերը 8-ն են: Դրանցից 6-ի սկզբնաբաղադրիչը ժխտական մասնիկն է, որին հաջորդում են դիմավոր բայածևը, օժանդակ բայը կամ եղանականիչ մասնիկը, իսկ 2-ի սկզբնաբաղադրիչը եղանականիչ մասնիկն է, որը նախորդում է ժխտական մասնիկին: Եռաբաղադրիչ մեկ կառուցատիպ է առկա: Այն սկսվում է եղանականիչ մասնիկով և ավարտվում ժխտական մասնիկով: Քառաբաղադրիչ 2 կառուցատիպերն էլ սկսվում են եղանականիչ մասնիկով, միայն թե դրանցից մեկն ավարտվում է ժխտական, մյուսը՝ ժամանականիչ մասնիկով:

Այսպիսով, դրական խոնարհման վերլուծական կազմությամբ ժամանակաձևերը քանակով գերազանցում են համադրական կազմություն ունեցողներին (առկա է 22/8 հարաբերակցությունը): Ժխտական խոնարհման դեպքում նույնպես վերլուծական կազմությամբ ժամանակաձևերը համադրականների համեմատությամբ գերակշռող են (այս դեպքում գործում է 35/2 հարաբերակցությունը): Ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական խոնարհման դեպքում վերլուծական կառույցների կաղապարները ավելի բազմազան և տարատեսակ են, քան համադրականինը:

	ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
		Կաղապար
Ժխտական խոնարհում	ԱՂ - ԺՄ	կրրիլ մէք
	ՀՂ - ԺՄ+Օ	գրրած չենմ
	ԱՂ - ԺՄ+Օ	մրնօլ չիմ
	ԺՂ - ԺՄ+Օ	ասի չիմ
	ԱՊՂ - ԺՄ+Օ	ըսէլու չիմ
	ԱՆՂ - ԺՄ+Օ	սրրէս չիմ
	ԺՄ+Օ - ՎՂ	չեն գրրէլ
	ԺՄ+Օ - ԱՊՂ	չեն գրրէլու
	ԺՄ+Օ - ԱՆՂ	չեն գրրում
	ԺՄ+Օ - ԺՂ	չեն մրնա
	ԺՄ+Օ- ԱՂ	չեն սիրայ
	ԺՄ+Օ- ԱՊՂ - Ժ	չեն գրրէլու լէ
	ԺՄ+Օ - ԱՆԿՂ -Ժ	չեն մրնաս լէ
	ԺՄ+Օ - ԱՂ - Ժ	չեն սիրայ նէլ
	ԺՄ+Օ - ՎՂ - Ժ	չեն գրրէլ նէլ
	ԺՄ+Օ - ՎՂ - Օ	չիմ դէսիր իմ
	ԺՂ - ԺՄ+Օ - Ժ	ասի չիմ լայ
	ԺՂ - Ժ+ԺՄ+Օ	ասու ուչ իմ
	ՀՂ - ԺՄ+Օ - Ժ	ասած չիմ լայ
	ԱՊՂ - ԺՄ+Օ - Ժ	ըսէլու չիմ լայ
	ԱՆՂ - ԺՄ+Օ - Ժ	ասրմ չիմ լայ
	ԱՂ - ԺՄ+Օ - Ժ	մրնօլ չիմ նէլ
	ԺՂ - ԺՄ - Օ - Ժ	ասու ուչ իմ լայ
	ԺՄ - Հ+Լ+ՂԹ	մի կրրէք
	ԺՄ - Հ+ՂԹ	մէք ուզե
	ԺՄ - Հա+ՂԹ	մէք հասնէ
	ԺՄ+Օ Հ+Լ+ՂԹ	չինք էնէնք
	Ե - Հ+Լ+ՂԹ - ԺՄ	մէտիլ սրրէն ուչ
	Ե - ԺՄ+Հ+Լ+ՂԹ	պրտի չրգրրէմ
	Ե - ԺՄ+Հա+Լ+ՂԹ	բիղի չհասնիմ
	Ե - Օ+Հ+Լ+ՂԹ - ԺՄ	պէտկ ա կրրէմ վէչ
	Ե - Հ+Լ+ՂԹ ԺՄ - Ժ	մէտիլ սրրէն ուչ լէ
	ԺՄ+Ե - Հ+Լ+ՂԹ	չրգօ սիրիմ
ԺՄ+Ե ԺՄ+Հա+Լ+ՂԹ	չբիղի չհասնիմ	

Բանալի բառեր – կաղապարային կառույց, վերլուծական կազմություն, համադրական կազմություն, դրական խոնարհում, ժխտական խոնարհում, տարածքային տարբերակ, գուգադրական քննություն

ГАЯНЭ ГЕВОРКЯН – Структурное описание систем времён и наклонений в диалектах армянского языка. – В территориальных вариантах армянского языка наличествуют разные структурные модели временных форм и наклонений глаголов. Эти модели по типу образования делятся на синтетические и аналитические конструкции, причём соотношение типов различается в утвердительных и отрицательных парадигмах спряжения. Сопоставительный анализ показывает, что при утвердительном спряжении временные формы, образованные по синтетическим моделям, количе-

ственно превосходят временные формы аналитической конструкции (в соотношении 21/12), тогда как при отрицательном спряжении заметна обратная тенденция – аналитические формы уступают синтетическим формам (в соотношении 9/17).

Ключевые слова: *структурная модель, синтетическая конструкция, аналитическая конструкция, утвердительное спряжение, отрицательное спряжение, территориальный вариант, сопоставительный анализ*

GAYANE GEVORKYAN – *A Structural Description of Mood-Tense Systems of Armenian Dialects.* – There are different tense and mood structural models in Armenian territorial variants (dialects and subdialects). As a result of their contrastive-comparative analysis, it becomes clear, that the synthetic tense forms of positive conjugation prevail over the ones that have analytical forms (correlation 21/12), whereas in the negative conjugation there is the opposite tendency: the mood forms with synthetic structure are fewer than the ones with analytical structure (correlation 9/17).

Key words – *structural model, synthetic form, analytical form, positive conjugation, negative conjugation, territorial variant, contrastive-comparative analyse*